

**YOZUVCHI SHUKUR XOLMIRZAYEVNING ADABIY-TANQIDIY
QARASHLARI****Qarshiyeva Muxarram Shuxratovna**

Termiz davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakulteti Filologiya va tillarni o‘qitish:
o‘zbek tili yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Shukur Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy qarashlari uning badiiy ijodi bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi. Yozuvchining adabiyot, yozuvchi shaxsi, badiiy haqiqat, kitobxon didi, hikoya janri, esse tabiati hamda milliy va umuminsoniy mezonlar haqidagi fikrlari bir butun estetik tizim sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda Xolmirzayevning adabiy qarashlari tasodifiy mulohazalar yig‘indisi emasligi, balki inson markaziy o‘ringa qo‘yilgan qat’iy badiiy konsepsiya ekanligi asoslanadi. Uning nazarida adabiyot hayotni bezash vositasi emas, insonni ma’naviy sinovdan o‘tkazadigan, didni tarbiyalaydigan va vijdonni uyg‘otadigan kuchdir. Maqolada yozuvchining “Yozuvchi kim?”, “Hikoya haqida”, “Esse – erkin ijod” kabi matnlaridagi nazariy xulosalar sharhlanib, ularning bugungi adabiy jarayon uchun ham dolzarbligi ko‘rsatiladi. Natijada Shukur Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy qarashlari o‘zbek adabiy tafakkurida axloqiy mezon, estetik talabchanlik va ijod erkinligini birlashtirgan mustaqil qarashlar tizimi ekani ochib beriladi.

Kalit so‘zlar

Shukur Xolmirzayev, adabiy tanqid, badiiy tafakkur, yozuvchi shaxsi, hikoya janri, esse, kitobxon didi, badiiy haqiqat, milliylik, umuminsoniylik.

KIRISH

Shukur Xolmirzayev o‘zbek nasrining yirik vakili sifatida ko‘proq hikoya, qissa, roman va esselari bilan tanilgan bo‘lsa-da, uning adabiy-tanqidiy merosi ham alohida tadqiqot obyektidir. U faqat badiiy asar yozib qolmagan, balki ijod psixologiyasi, yozuvchi mas’uliyati, adabiyotning jamiyatdagi vazifasi, kitobxon didi, janr tabiatiga doir o‘nlab maqola va suhbatlarda o‘z nuqtai nazarini bayon qilgan. Xolmirzayev uchun adabiyot tirikchilik vositasi emas, yashash shakli bo‘lgan; aynan shu ichki e’tiqod uning tanqidiy qarashlariga keskinlik, samimiyat va murosasizlik bergan. Shuning uchun ham uning mulohazalarida umumiy gap, tashviqotbozlik yoki mavhum shior emas, balki ijodkor umrida sinalgan badiiy va axloqiy tajriba mujassam. U adabiyotga doir fikr bildirganda tashqaridan turib hukm chiqaruvchi emas, adabiy

jarayon ichida kuygan, qiynalgan, izlangan yozuvchi sifatida gapiradi. Bu esa uning qarashlarini nazariyadan ko‘ra hayotiyroq, hayotiyligidan ko‘ra ishonchliroq qiladi.

Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy qarashlarida markaziy tushuncha insondir. U “zamon qahramoni” degan shioriy tushunchadan ko‘ra alam chekayotgan, izlanayotgan, yo‘l axtarayotgan, vijdon azobini boshdan kechirayotgan tirik insonni muhim deb biladi. Uning fikricha, adabiyot boshqa hech bir fan yoki san’at turi uddalay olmaydigan darajada inson ruhini teran va keng tasvirlay oladi; shu bois adabiy vijdonning vazifasi ezgulikdan chekinmaslikdir. Bu qarash uning tanqidiy konsepsiyasining asosiy o‘qini belgilaydi: badiiy asar g‘oya tashuvchi matn emas, avvalo inson mohiyatini ochuvchi estetik hodisadir. Xolmirzayevning yozuvchi haqidagi tasavvuri ham shu yerdan kelib chiqadi. Yozuvchi uning nazarida shunchaki voqea to‘quvchi emas, insoniy mezonlarni saqlab turuvchi ma’naviy mas’ul shaxsdir. Demak, uning adabiy-tanqidiy qarashlarini tahlil qilish faqat nazariy mulohazalar tarixini o‘rganish emas, balki o‘zbek nasrida axloqiy-estetik mezonlar qanday himoya qilinganini anglashdir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi adabiy muhitda ko‘pincha ommaboplik, tez o‘qilish, syujetli yengillik va bozor talabiga moslashish mezonlari kuchaymoqda. Bunday vaziyatda Xolmirzayevning “kitobxonga yoqish uchun emas, uning didini ko‘tarish uchun yozish kerak” degan qarashi alohida ahamiyat kasb etadi. U adabiyotni iste’mol predmetiga aylantirishga qarshi turadi va yozuvchining burchi o‘quvchini ergashtirish emas, uni ruhiy va estetik jihatdan o‘stirish ekanini ta’kidlaydi. Bu fikr bugun ham kuchini yo‘qotgani yo‘q. Chunki adabiyotning qadri sotuv, mashhurlik yoki tashqi ko‘rsatkich bilan emas, inson qalbiga qanchalik chuqur kirishi bilan o‘lchanadi. Xolmirzayev shu nuqtada tanqidchilikni ham did tarbiyasi vositasi deb biladi. Uning nazarida chinakam tanqidchi adabiy jarayonni izchil kuzatadi, kerak bo‘lsa uning “oldiga boradi”, ya’ni jarayonga befarq tomoshabin emas, faol estetik kuch sifatida aralashadi.

Yana bir muhim jihat shundaki, Xolmirzayev milliy adabiyotning ichki qadriyatlarini himoya qilgan holda, uni tor milliy doirada qamab qo‘ymaydi. U bugungi kun yozuvchisi faqat o‘z adabiyoti tajribalariga suyanib qalam tebrata olmasligini aytadi. Bu qarash uning badiiy tafakkurida ikki qutb - milliy ildiz va umuminsoniy miqyos - o‘zaro zid emas, balki bir-birini boyituvchi mezonlar ekanini ko‘rsatadi. Demak, Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy qarashlari bir vaqtning o‘zida milliy, axloqiy, estetik va universal xarakterga ega. Mazkur maqolaning maqsadi ana shu qarashlar tizimini izchil sharhlash, ularning asosiy tamoyillarini ko‘rsatish va

Xolmirzayevni faqat nasr ustasi emas, balki mustaqil adabiy tafakkur egasi sifatida yoritishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Shukur Xolmirzayev ijodi yuzasidan o‘zbek adabiyotshunosligida muayyan ilmiy makon shakllangan. Tadqiqotlarda uning hikoyanavislik mahorati, milliy kolorit yaratish usuli, qahramon ruhiyatini ochish vositalari, tabiat va inson munosabati, detal funksiyasi, esse janridagi izlanishlari hamda umumiy ijodiy portreti o‘rganilgan. Xususan, H. Karimovning Xolmirzayevga bag‘ishlangan adabiy portreti, B. Nazarov va boshqa olimlarning XX asr o‘zbek adabiyoti doirasidagi baholari, Sh. Doniyorovanning hikoyalar poetikasiga bag‘ishlangan ishlari yozuvchi merosini tushinishda tayanch manbalar hisoblanadi. So‘nggi yillarda esa bevosita uning adabiy-tanqidiy merosiga doir maxsus maqolalar ham paydo bo‘ldi. Bu hol Xolmirzayevni nafaqat badiiy so‘z ustasi, balki nazariy-estetik qarashlari bo‘lgan ijodkor sifatida o‘rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda bir bo‘shliq ham ko‘rinadi: ko‘pincha Xolmirzayevning badiiy asarlari markazga qo‘yilib, uning tanqidiy qarashlari ularning chetidagi ilova sifatida talqin qilinadi. Aslida esa “Yozuvchi kim?”, “Hikoya haqida”, “Esse – erkin ijod” singari matnlar uning butun ijodiga kalit bo‘la oladi. Chunki ularda yozuvchi o‘zining estetik pozitsiyasini bevosita bayon etadi: yozuvchi mas‘uliyati, did tarbiyasi, janr tabiati, erkinlik va badiiy haqiqat kabi mezonlar ochiq ifodalanadi. Demak, Xolmirzayev ijodini to‘liq anglash uchun uning nasri va adabiy-tanqidiy matnlarini ajratib emas, o‘zaro to‘ldiruvchi hodisalar sifatida ko‘rish talab etiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shukur Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy qarashlarini tahlil qilganda, avvalo uning yozuvchi shaxsiga bergan ta‘rifiga e‘tibor qaratish kerak. “Yozuvchi kim?” matnida u ijodkorni oddiy kasb egasi sifatida emas, insoniy fazilatlarni asrashga mahkum shaxs deb tasvirlaydi. Unga ko‘ra, ijodkorning tarixiy vazifasi - insonlarning bir-biriga sadoqati, do‘stga vafo, ota-onani hurmat qilish, Vatanni sevish, sotqinlikni qoralash, mardlik va to‘g‘riso‘zlikni ulug‘lash kabi mezonlarni badiiy shaklda yuksaltirishdir. Bu yondashuv Xolmirzayevning adabiyotga utilitar yoki mafkuraviy qurol sifatida emas, insoniylik mezonlarini saqlovchi ma‘naviy institut sifatida qaraganini ko‘rsatadi. Natijada yozuvchi shaxsi uning konsepsiyasida iste‘dodli odam bo‘lish bilan tugamaydi; u axloqiy pozitsiyasi, vijdoniy mustahkamligi va haqiqat oldidagi javobgarligi bilan belgilanadi. Bu qarash Xolmirzayev nasridagi qat‘iylilikning nazariy asosi hamdir.

Ikkinchi muhim natija shuki, Xolmirzayev badiiy asarning qadrini kitobxonga yoqish darajasi bilan emas, kitobxon didini yuksaltirish qudrati bilan o'ldaydi. Uning "men kitobxonni bir yoqqa torta bilgan, lekin unga yoqish uchun emas, o'sha didni bir bahya bo'lsa-da ko'tarish niyatida ter to'kkan yozuvchilarni sevaman" degan fikri bu boradagi estetik mezonni aniq ifodalaydi. Bu o'rinda u ommaboplikka qarshi turadi, ammo murakkablikning o'zini maqsad qilmaydi. Asosiy talab - badiiy halollik va estetik mas'uliyat. Demak, Xolmirzayev uchun yozuvchi bozor yoki olqish izlovchi emas, did tarbiyachisidir. Bu xulosa bugungi adabiy jarayonni baholashda ham muhim: yengil syujet, tayyor hissiyot va sun'iy dramatism bilan kitobxonni ushlab turish mumkin, lekin uni ma'naviy o'stirib bo'lmaydi. Xolmirzayev esa aynan ikkinchi vazifani adabiyotning bosh burchi deb biladi.

Uchinchi jihat - uning janr haqidagi qarashlarida namoyon bo'ladi. "Hikoya haqida" matnida Xolmirzayev qolipli, ermak uchun yozilgan, hayotiy umumlasmaga ega bo'lmagan matnlarni haqiqiy hikoya deb tan olmaydi. U oddiy syujet sxemalari - sevgi, xiyonat, pushaymon, "yaxshi odam-yomon odam" kabi yuzaki qarama-qarshiliklar adabiyotning o'zi emasligini aytadi. Bu tanqid ortida janrga juda jiddiy munosabat yotadi: hikoya kichik hajmli matn emas, o'z qonuniyatiga ega estetik butunlikdir. Shuning uchun ham u hikoyada hayotning tirik ma'nosi, xarakter dinamikasi va ichki zarurat bo'lishini talab qiladi. Natija shundan iboratki, Xolmirzayevning hikoya haqidagi qarashlari amaliy yozuvchilik tajribasi bilan mustahkamlangan janr nazariyasidir. Bu nazariya uning o'z hikoyalardagi ixchamlik, psixologik bosim, detal aniqligi va dramatik keskinlikni tushuntirib beradi.

To'rtinchi natija uning essega bergan bahosida ko'rinadi. Xolmirzayev essega murojaat qilishini "bolalikdan erkinlikni sevgan" fe'li bilan bog'laydi va esseni "erkin janr" deb ta'riflaydi. Bu qarash tasodifiy emas. Esse yozuvchiga ichki fikr oqimini, hayotiy kuzatuvni, xotira va mushohadani qattiq syujet qoliplarisiz ifodalash imkonini beradi. Xolmirzayev uchun esse erkinlikning o'zi emas, erkin fikrning mas'ul shaklidir. Demak, uning adabiy-tanqidiy qarashlari bir tomondan qat'iy estetik mezonlarga tayanadi, ikkinchi tomondan, ijodning ichki erkinligini himoya qiladi. Ana shu uyg'unlik - talabchanlik va erkinlik birligi - uning tanqidiy merosining eng muhim natijasi, desak xato bo'lmaydi.

MUHOKAMA

Shukur Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy qarashlarini muhokama qilganda, ularni o'zbek adabiy tanqidchiligidagi ikki xavfqa qarshi shakllangan tizim sifatida ko'rish mumkin. Birinchi xavf - adabiyotni mavhum mafkuraviy xizmatkor darajasiga tushirish. Ikkinchi xavf - uni faqat zavq beruvchi, yengil iste'mol mahsulotiga

aylantirish. Xolmirzayev bu ikki chetga ham rozi emas. U adabiyotning axloqiy vazifasini tan oladi, lekin uni quruq targ‘ibotga aylantirmaydi. Ayni paytda, estetik zavqni qadrlaydi, biroq didni pasaytiruvchi ommaboplikni rad etadi. Shu ma’nodan uning qarashlari muvozanatli: adabiyot bir vaqtning o‘zida go‘zallik, haqiqat va vijdon maydoni bo‘lishi kerak. Bu pozitsiya o‘zbek adabiy tafakkuri uchun juda muhim, chunki u estetikani axloqdan ajratmaydi, axloqni esa san’at o‘rniga qo‘ymaydi.

Xolmirzayevning “bugungi kun yozuvchisi faqat o‘z adabiyoti tajribalariga suyanib qalam tebratishi mumkin emas” degan fikri ham kengroq muhokamani talab qiladi. Bu yerda gap milliylikdan voz kechish haqida ketmayapti. Aksincha, u milliy adabiyotning kuchi o‘zini dunyo tajribasi bilan qiyoslay olishida, boshqa adabiyotlar bilan suhbatga kirishida, lekin o‘z ovozi yo‘qotmasligida deb biladi. Demak, Xolmirzayev uchun milliylik - yopiq hudud emas, mustahkam tayanch. Jahon adabiyoti esa taqlid manbai emas, tafakkur ko‘lamini kengaytiruvchi maktab. Bu qarash hozirgi globallashtirish davrida ayniqsa ahamiyatli. Chunki ko‘p hollarda yoki milliylik nomidan torlik, yoki zamonaviylik nomidan ildizsiz taqlid paydo bo‘ladi. Xolmirzayev esa ikki qutbni qarama-qarshi qo‘ymay, ularni bitta estetik yo‘nalishda birlashtiradi.

Yana bir muhim masala - Xolmirzayevning tanqidiy qarashlarida adabiy vijdon tushunchasining o‘rni. U insonni adabiyotning markaziga qo‘yarkan, yozuvchidan nafaqat kuzatuvchanlik, balki yaxshilik va ezgulik haqidagi e‘tiqod mustahkamligini ham talab qiladi. U yaxshi odam bilan yomon odamni farqlash qiyinlashgan murakkab zamonda yozuvchidan yanada nozik sezgirlik kerakligini aytadi. Bu fikr yuzaki axloqbozlik emas. Aksincha, murakkab xarakterlarni yaratish uchun yozuvchining ichki mezoni mustahkam bo‘lishi shart degan nazariy xulosadir. Ya’ni badiiy xolislik axloqiy befarqlik degani emas. Xolmirzayevning nazarida yozuvchi qahramonni tushinishi mumkin, lekin mezonsiz qolishi mumkin emas. Bugungi postmodern va relativistik kayfiyatlar fonida bu qarash keskin tuyulishi mumkin, ammo aynan shu qat’iyat uning ijodiga kuch beradi.

Shuningdek, Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy merosi adabiy tanqidning o‘zi haqida ham muhim saboq beradi. U tanqidchini jarayondan chetda turuvchi hakam sifatida emas, adabiy hayot bilan nafas oluvchi, kerak bo‘lsa uning “oldiga boruvchi” faol shaxs sifatida tasavvur qiladi. Bu yondashuv bugungi ilmiy va publitsistik muhit uchun ham o‘ta dolzarb. Chunki ko‘pincha tanqid ya haddan tashqari maqtov, ya keskin inkor, ya esa umumiy nazariy gaplarga aylanib qoladi. Xolmirzayev talqinidagi tanqid esa tirik matn bilan, tirik ijodkor bilan va eng muhimi, tirik kitobxon didi bilan ishlaydi. Demak, uning adabiy-tanqidiy qarashlari faqat o‘tgan asrga tegishli tarixiy hodisa

emas; ular hozirgi adabiyotshunoslik va tanqidchilik uchun ham metodologik tayanch bo'la oladi. Aynan shu jihat Shukur Xolmirzayevni adibgina emas, adabiy tafakkur yo'nalishini belgilagan shaxs sifatida baholashga asos beradi.

XULOSA

Shukur Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy qarashlari uning badiiy ijodidan ajralgan holda emas, balki aynan shu ijodning nazariy va axloqiy poydevori sifatida namoyon bo'ladi. U yozuvchini insoniylik mezonlarini himoya qiluvchi mas'ul shaxs, adabiyotni esa didni ko'taruvchi va vijdonni uyg'otuvchi kuch deb tushunadi. Xolmirzayev janrga yengil qaramaydi, hikoyadan ichki zarurat va badiiy butunlikni, essedan esa erkin fikrning samimiy va mas'ul ifodasini kutadi. Uning qarashlarida milliylik torlikka aylanmaydi, umuminsoniylik esa ildizsiz kosmopolitlikka tushmaydi. Eng muhimi, bu meros bugun ham eskirmagan: kitobxon didi, yozuvchi mas'uliyati, badiiy haqiqat, estetik halollik haqidagi fikrlari hozirgi adabiy jarayonni baholashda ham dolzarb mezon bo'lib qolmoqda. Shuning uchun Shukur Xolmirzayevni faqat yirik nosir sifatida emas, balki mustaqil adabiy-tanqidiy tafakkur egasi sifatida o'rganish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xolmirzayev, Sh. Saylanma: 4 jildli. 4-jild: Esselar. – Toshkent: Sharq, 2007.
2. Xolmirzayev, Sh. Yozuvchi kim? // Yozuvchi. – 1997. – 9 aprel, № 7.
3. Xolmirzayev, Sh. Hikoya haqida // Sharq yulduzi. – 1971. – № 1.
4. Karimov, H. Shukur Xolmirzayev. – Toshkent: Qatortol-Kamolot, 1999.
5. Karimov, H. Adabiy portretlar: Odil Yoqubov, Shukur Xolmirzayev, O'tkir Hoshimov, Tog'ay Murod. – Toshkent: Yangi nashr, 2017.
6. Karimov, N., Mamajonov, S., Nazarov, B., Normatov, U., Sharafiddinov, O. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1999.
7. Doniyorova, Sh. Shukur Xolmirzayev hikoyalarining badiiy-uslubiy o'ziga xosligi: filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2000.
8. Safarov, O. Shukur Xolmirzayevning adabiy-tanqidiy merosiga doir // O'zMU xabarлари. – 2023. – № 1/8/1. – B. 385–386.
9. Tavaldieva, G. N. Shukur Xolmirzayev hikoyalarida tabiat va inson munosabatlarining badiiy talqini // Ilmiy maqola. – 2020.
10. Xudayberganov, M. O. Shukur Xolmirzayevning adabiyot sohasiga qo'shgan hissaları // Journal of Universal Science Research. – 2023. – 1(4). – B. 452–456.